

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

An Analytical Approach to the Exegetical Views on Verse 57 of Sūrat al-An‘ām

Amir Ahmadnezhad ¹ \ Masoud Fahami ²

1. Assistant Professor, Department of Qur‘ān and Hadith Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir
2. PhD Candidate in Qur‘ān and Hadith Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author). m.fahami@ahl.ui.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>Verse 57 of the Meccan sūrah al-An‘ām addresses the Prophet’s presentation of a <i>bayyinah</i> (clear proof) and his confrontation with the polytheists. Exegetes have generally interpreted this verse through various theological approaches, resulting in divergent readings centered primarily on the concept of <i>bayyinah</i> and the expression “<i>mā tasta jilūna bihi</i>” (“that which you hasten”). Consequently, the verse has often been linked to the issue of the Qur‘ān’s miraculous nature and may be understood as representing a confrontation between two distinct discourses. The context of the verses under discussion, contains an argumentation between the Prophet and the polytheists. This study argues that the repeated use of the term <i>āyah</i>-when employed in the sense of miracle within this sūrah-is purposeful and has a spacial intention, and that it can be meaningfully related to the verse under discussion and to the word of <i>bayyinah</i> as the Prophet’s mode of argumentation. Accordingly, by examining and critically assessing exegetical views found in more than forty selected commentaries from different historical periods, this article proposes a novel perspective according to which the Qur‘ān itself-independent of the conventional framework of miraculous challenge-suffices as a complete proof and intrinsic evidence. Based on this approach, the relationship between <i>bayyinah</i> and <i>āyah</i> in Sūrat al-An‘ām reveals two principal exegetical tendencies: one that understands <i>bayyinah</i> as sensory miracles, and some others as the Qur‘ān itself. This reflects a transition from sensory miracles to intellectual proofs. Furthermore, the reference of the pronoun in “<i>kadhdhābtum bihi</i>” (“you have denied it”) to the Qur‘ān, and the unbelievers’ hurried demand for miracle, indicate their fundamental misunderstanding of prophetic authority and divine judgment..</p>
<p>Keywords</p>	<p>Qur‘ān 6:57; Qur‘ānic miracle; propositional miracle (<i>mu‘jizah iqtirāḥiyyah</i>); <i>bayyinah</i>. Commentators’ view.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Ahmadnezhad, Amir & Masoud Fahami (2025). An Analytical Approach to the Exegetical Views on Verse 57 of Sūrat al-An‘ām. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 16 (3). 109-134. DOI: 10.22034/16.63.4</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.4</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

Sūrat al-An‘ām, consisting of 165 verses, is a Meccan chapter distinguished by the Prophet’s dialogues with the polytheists and its strong emphasis on divine sovereignty. The recurrent use of the term *āyah* underscores the sūrah’s central concern about signs and divine proofs. Among its verses, verse 57- “*Say: I stand upon a clear proof from my Lord, yet you have denied it...*”-has attracted extensive exegetical discussions, particularly concerning the expressions *bayyinah*, *kadhdhabtum bihi*, and *mā tasta‘jilūna bihi*.

This study examines these terms in order to clarify their meanings and interrelationships within the broader textual structure of the sūrah. Although previous researches have generally addressed the concept of *bayyinah*, but, focused exegetical analysis of this particular verse yet, has remained comparatively rare. Accordingly, the present research adopts a descriptive–analytical approach to determine whether *bayyinah* in this verse specifically denotes the Qur’ān itself and how this interpretation relates to the themes of denial and the demand for the hastening of divine punishment.

Methodology

This study employs a descriptive–analytical method to examine the range of exegetical views concerning Qur’ān 6:57. Drawing on both classical and contemporary tafsīrs, the various interpretations of the key expressions *bayyinah*, *kadhdhabtum bihi*, and *mā tasta‘jilūna bihi* are systematically analyzed. Particular emphasis is placed on intratextual analysis within Sūrat al-An‘ām in order to elucidate the semantic relationships between these terms and their broader theological implications. Through comparative evaluation of exegetical opinions, the study seeks to clarify whether *bayyinah* refers to the Qur’ān itself and how it is conceptually linked to themes of denial and hastening in divine punishment.

Discussion

Sūrat al-An‘ām occupies a central position among the longer Meccan sūrahs of the early revelation, as it emphasizes renouncing obedience to polytheistic groups and affirming God’s exclusive sovereignty through rational and revelatory arguments. The sūrah is ongoing as a coherent discourse that reiterates divine authority and refutes the superstitions of the polytheists through both intellectual reasoning and revelatory proof.

Within this framework, verse 57- “*Say: I stand upon a clear proof from my Lord, while you have denied it. I do not possess that which you hasten; judgment belongs only to God. He proclaims the truth, and He is the best of judges*”-emerges as a central theological statement that has generated diverse exegetical interpretations.

Exegetes have differed notably regarding the meanings of the three expressions *bayyinah*, *kadhdhabtum bihi*, and *mā tasta‘jilūna bihi*. The first of them about the use of *bayyinah* instead of *āyah* raises the question of whether this lexical substitution signals a shift from sensory miracles to intellectual and Qur’ānic proofs. Some exegetes interpret *bayyinah* specifically as the Qur’ān itself, emphasizing its role as a clear and decisive proof of the Prophet’s mission. Others assign it a broader meaning encompassing divine guidance, revelation, and rational clarification.

Similarly, *mā tasta‘jilūna bihi* has been interpreted either as the hastened punishment demanded by the disbelievers or as the miraculous signs they impatiently requested from the Prophet. The ambiguity of the pronoun in *kadhdhabtum bihi* introduces further

complexity, as exegetes disagree on whether it refers to the *bayyinah*, the Prophet himself, or the divine message as a whole.

Through comparative analysis of classical and modern exegetical perspectives, this study demonstrates the interpretive depth of the verse. When situated within the thematic and structural context of Sūrat al-An‘ām, *bayyinah* in verse 57 emerges as an inclusive concept that integrates revelation, rational argumentation, and divine authority, thereby unifying the epistemic, theological, and polemical dimensions of the discourse.

Conclusion

The findings of this study indicate that the concept of *āyah* as “miracle” plays a pivotal role in Sūrat al-An‘ām—particularly in verse 57—and that the relationship between *bayyinah* and *āyah* is essential for understanding the Qur’ānic conception of divine proof. Analysis reveals two dominant exegetical approaches: one that equates *bayyinah* with sensory signs and miracles, and another that identifies it with the Qur’ān itself as a revelatory, intellectually illuminating confirmation of the Prophet’s mission. The usage of *bayyinah* thus suggests a conceptual transition from sensory miracles to intellectual and textual proofs.

Moreover, the pronoun in *kadhhabtum bihi* most plausibly refers to the Qur’ān itself, highlighting the disbelievers’ denial of divine truth. With regard to *mā tasta‘jilūna bihi*, textual analysis shows that the disbelievers’ impatient demand for punishment or miracles reflects a fundamental misunderstanding of prophetic authority and divine decree.

References

A) Books

- *The Holy Qur’ān*.
- Abū Ḥayyān al-Andalusī, Muḥammad b. Yūsuf. (1999). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ (the Ocean)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Abyārī, Ibrāhīm. (1984). *Al-Mawsū‘ah al-Qur’āniyyah (the Quranic Encyclopedia)*. Cairo: Mu‘assasat Sijill al-‘Arab. [In Arabic]
- al-Ālūsī, Maḥmūd. (1994). *Rūḥ al-Ma‘ānī fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm wa al-Sab‘ al-Mathānī (the Spirit of the Meanings in the Commentary of Great Quran and Seven Repeated Verses)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Armi, Muḥammad Amīn b. ‘Abd Allāh. (n.d.). *Ḥadā’iq al-Rūḥ wa al-Rayḥān fī Rawā’i ‘Ulūm al-Qur’ān (the Gardens of the Spirit and sweet Basil in the Validity of the Sciences of Quran)*. Beirut: Dār Ṭawq al-Najāh. [In Arabic]
- al-‘Ayyāshī, Muḥammad b. Mas‘ūd. (1959). *Tafsīr al-‘Ayyāshī (the Commentary of ‘Ayyashi)*. Tehran: al-Maktabah al-‘Ilmiyyah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Baghawī, al-Ḥusayn b. Mas‘ūd. (1999). *Ma‘ālim al-Tanzīl (the Signs of the Revelation)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Baqā’ī, Ibrāhīm b. ‘Umar. (2008). *Naẓm al-Durar fī Tanāsib al-Āyāt wa al-Suwar (the Order of the Pearls in the Proportionality of the Verses and Chapters)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Bayḍāwī, ‘Abdallāh b. ‘Umar. (1997). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta’wīl (the Lights of the Revelation and the Secrets of the Interpretation)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]

- Daruzah, Muḥammad ‘Izzat. (2000). *Al-Tafsīr al-Ḥadīth (Modern Commentary)*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- Fayrūzābādī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1995). *Başā’ir Dhawī al-Tamyīz (Insights of the Owners of Distinction)*. Cairo: Arab Republic of Egypt. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad b. Shāh Murtaḍā. (1994). *Tafsīr al-Şāfi (the Commentary of al-Safi)*. Tehran: Maktabat al-Şadr. [In Arabic]
- al-Hawwārī, Hūd b. Muḥakkam. (2005). *Tafsīr Kitāb Allāh al-‘Azīz (the Commentary of the Book of Allah the Almighty)*. Algeria: Dār al-Başā’ir. [In Arabic]
- Ibn ‘Ādil, ‘Umar b. ‘Alī. (1998). *Al-Lubāb fī ‘Ulūm al-Kitāb (Fundamental Discussions in the Sciences of Book)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn ‘Ajībah, Aḥmad. (1998). *Al-Baḥr al-Madīd fī Tafsīr al-Qur’ān al-Majīd (the Extended Sea in the Commentary of the Noble Quran)*. Cairo: Ḥasan ‘Abbās Zakī. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzī, ‘Abd al-Raḥmān b. ‘Alī. (2001). *Zād al-Masīr fī ‘Ilm al-Tafsīr (the Provision of the way in the Science of the Exegesis)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabiyya. [In Arabic]
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (1999). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr (the Written and an Inlightening)*. Beirut: Mu’assasat al-Ṭārīkh al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn ‘Aṭīyah, ‘Abd al-Ḥaqq b. Ghālīb. (2001). *Al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz (the Short Written in the Commentary of the Noble Book)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Karāmah, Muḥsin b. Muḥammad. (2019). *Al-Tahdhīb fī al-Tafsīr (the Refinement in the Commentary)*. Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyy. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl b. ‘Umar. (1998). *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (the Exegesis of the Great Quran)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Jurjānī, Ḥusayn b. Ḥasan. (1957). *Jilā’ al-Adhhān (Publishing the Minds)*. Tehran: University of Tehran Press. [In Arabic]
- al-Khaṭīb, ‘Abd al-Karīm. (2003). *Al-Tafsīr al-Qur’ānī lil-Qur’ān (Quranic Commentary for the Quran)*. Beirut: Dār al-Fikr al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1984). *Al-Kāfi (the Sufficient)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1982). *Bihār al-Anwār (the Seas of the Lights)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Mar‘ashī al-Najafī, Shihāb al-Dīn. (2001). *Al-Qawl al-Rashīd (the Sound Saying)*. Qom: Ayatollah Mar‘ashī Najafī Library. [In Arabic]
- Markaz-e Farhang wa Ma‘ārif-e Qur’ān. (2003). *Dayeratol-Ma’arefe Qorane Karim (Encyclopedia of the Holy Qur’ān)*. Qom: Bustān-e Kitāb. [In Persian]
- al-Māwerdī, ‘Alī b. Muḥammad. (n.d.). *Al-Nukat wa al-‘Uyūn (the Points and the Springs)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Muqātil b. Sulaymān. (2002). *Tafsīr Muqātil (the Commentary of Muqatel)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Naqawī, Muḥammad Taqī. (2015). *Ḍiyā’ al-Furqān (the Light of the Distinguisher)*. Tehran: Qā’in. [In Arabic]

- al-Nasafī, ‘Abd Allāh b. Aḥmad. (1995). *Madārik al-Tanzīl (the Documents of the Revelation)*. Beirut: Dār al-Nafā’is. [In Arabic]
- Niẓām al-A‘raj, Ḥasan b. Muḥammad. (1995). *Tafsīr Gharā’ib al-Qur’ān wa Raghā’ib al-Furqān (the Commentary of the Stranges of Quran and beloved ones of Quran)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Qummī, ‘Alī b. Ibrāhīm. (1983). *Tafsīr al-Qummī (the Commentary of Qummi)*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- al-Qurṭubī, Muḥammad b. Aḥmad. (1985). *Al-Jāmi‘ li Aḥkām al-Qur’ān (the Comprehensive for the Rules of Quran)*. Tehran: Nāṣir Khusro. [In Arabic]
- Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn b. Muḥammad. (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur’ān (the Vocabulary Words of the Quran)*. Beirut: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Rāmiyār, Maḥmūd. (1983). *Tārīkh al-Qur’ān (the History of the Quran)*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Arabic]
- Rāzī, Abū al-Futūḥ Ḥusayn b. ‘Alī. (1988). *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān (the Gardens of the Paradises and the Spirit of the Paradises)*. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. ‘Umar. (1999). *Mafātīḥ al-Ghayb (the Keys of the Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Samarqandī, Naṣr b. Muḥammad. (1995). *Baḥr al-‘Ulūm (the Sea of the Sciences)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Šādiqī Tihrānī, Muḥammad. (2009). *Tarjumān al-Furqān (the Translation of the Distiguisher)*. Qom: Shukrānah. [In Arabic]
- al-Shawkānī, Muḥammad. (1993). *Fath al-Qadīr (the Victory of the Most Powerful)*. Damascus: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- al-Shinqīṭī, Muḥammad Amīn. (2006). *Aḍwā’ al-Bayān (the Lights of the Expression)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1983). *Al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi al-Ma’thūr (the Scattered Pearls in the interpreting by the Tradition)*. Qom: Maktabat Āyatollāh al-Mar‘ashī al-Najafī. [In Arabic]
- al-Ṭabarānī, Sulaymān b. Aḥmad. (2008). *Al-Tafsīr al-Kabīr (the Great Commentary)*. Jordan: Dār al-Kitāb al-Theqāfī. [In Arabic]
- al-Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. (1991). *Jāmi‘ al-Bayān fī Ta’wīl al-Qur’ān (the Comprehensive Expression in the Interpretation the Quran)*. Beirut: Dār al-Ma’rifah. [In Arabic]
- al-Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan. (1993). *Majma‘ al-Bayān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (the Colletion of the Expression in the Sciences of the Quran)*. Tehran: Nāṣir Khusro. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1969). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān (the Criterion in the Commentary of the Quran)*. Beirut: Mu’assasat al-‘Alamī. [In Arabic]
- Ṭanṭāwī Jawharī. (2004). *Al-Jawāhir fī Tafsīr al-Qur’ān (the Jewelry in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Tha‘ālibī, ‘Abd al-Raḥmān b. Muḥammad. (1997). *Al-Jawāhir al-Ḥisān fī Tafsīr al-Qur’ān (the Good Jewelry in the Commentary of the Quran)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Tha‘labī, Aḥmad b. Muḥammad. (2001). *Al-Kashf wa al-Bayān (the Discovery*

- and the Explanation*). Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
 - al-Wāḥidī, 'Alī b. Aḥmad. (1998). *Asbāb al-Nuzūl (the Causes of the Revelation)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
 - al-Wāḥidī, 'Alī b. Aḥmad. (1995). *Al-Wasīṭ (the Medium)*. Cairo: Arab Republic of Egypt. [In Arabic]
 - al-Zabīdī, Muḥammad b. Muḥammad Murtaḍā. (1993). *Tāj al-'Arūs (the Crown of the Bride)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
 - al-Zamakhsharī, Maḥmūd b. 'Umar. (1986). *Al-Kashshāf (the Most Discoverer)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabiyya. [In Arabic]
 - al-Zarkashī, Muḥammad. (1989). *Al-Burhān fī 'Ulūm al-Qur'ān (the Proof in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]

B) Journal Articles

- 'Abdallāhī 'Ābid, Şamad, et al. (2020). Gostare wa Karkerhay-e Wazhe Bayyeneh dar Qoran-e Karim (The scope and functions of the term *bayyinah* in the Holy Qur'ān). *Stylistic Studies of the Holy Qur'ān*, 4(4), 163–185. <https://doi.org/10.1001.1.26455714.1399.4.1.3.6>. [In Persian]
- Ayyāzī, Sayyid Muḥammad 'Alī, & Najmeh Najm. (2014). Tahlil-e Cheraei-e 'dam-e Estefadeh az Lafz-e Mo'jezeh dar Qoran wa Revayat (An analysis of the reasons for the non-use of the term “miracle” (*mu'jizah*) in the Qur'ān and Aḥādīth). *Āyeneh-ye Pazhūhesh*, 2(4), 13-45. [In Persian]
- Dast-Ranj, Fāṭimah, et al. (2019). Barrese-e Tatbiqi-e Didgahhay-e Mokhtalef dar Mowred-e Wazhe Bayyeneh ba Ruykard-e Ma'nashenasi-e Maktab-e Bon (A comparative study of different approaches to the concept of *bayyinah* based on Bonn School semantics). *Comparative Studies of Qur'ānic Research*, 4(4), 31–50. [In Persian]
- Nūrī Khosrowshāhī, Paryā, et al. (2020). Motale'e Tatbiqi-e Masadiq-e Shahed wa Bayyeneh dar ayeh-ye 17 Surah Hud az Manzar-e 'Allameh Tabatabaei wa Rashid Reza (A comparative study of the examples of *shāhid* and *bayyinah* in Qur'ān 11:17 from the perspectives of al-Ṭabāṭabā'ī and Rashīd Riḍā). *Religious Research*, 19(2), 249–266. [In Persian]

پرتال جامع علوم انسانی

قراءة تحليلية لآراء المفسرين في تفسير الآية ٥٧ من سورة الأنعام

أمير أحمد نژاد^١ / مسعود فهامي^٢

١. أستاذ مساعد، قسم علوم القرآن والحديث، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران.

ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

٢. طالب دكتوراه، علوم القرآن والحديث، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران (الباحث المسؤول).

m.fahami@ahl.ui.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تتناول الآية السابعة والخمسون من السورة المكية الأنعام موضوع تقديم «البيتة» من قبل النبي ﷺ، ومواجهته للمشركين. وقد قدم المفسرون، انطلاقاً من مقاربات كلامية مختلفة، رؤى متباينة لتفسير هذه الآية، تمحورت أساساً حول مفهوم «البيتة» وعبارته «مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ». وقد أسهم ذلك في ربط الآية بمسألة إعجاز القرآن، وإمكانية فهمها بوصفها مواجهة بين خطابين مختلفين. ويكشف سياق الآيات عن نمط احتجاجي يتسم بمحااجة النبي ﷺ للمشركين. ويرى هذا البحث أن تكرار لفظ «آية» في المواضع التي استُخدم فيها بمعنى المعجزة داخل السورة جاء مقصوداً ومحتملاً بدلالة خاصة، ويمكن ربطه بالآية محل البحث وبمفهوم «البيتة» باعتباره منطلق الخطاب النبوي. وعليه، سعى المقال إلى دراسة نقدية لآراء المفسرين في أكثر من أربعين تفسيراً مختاراً من عصور تاريخية مختلفة، بغية تقديم رؤية جديدة مؤداها أن القرآن نفسه - بصرف النظر عن مفهوم الإعجاز - حُجّة مكثفة بذاتها وبيتة قائمة في جوهرها. ويبيّن البحث أن العلاقة بين «البيتة» و«الآية» في سورة الأنعام تعكس اتجاهين تفسيريين رئيسيين: أحدهما يرى البيتة في المعجزات الحسية، والآخر يراها في ذات القرآن، بما يدلّ على الانتقال من المعجزة الحسية إلى البرهان العقلي. كما أن عود الضمير في عبارة «كذبتم به» إلى القرآن، واستعجال الكافرين للمعجزة، يكشف عن سوء فهمهم لسلطة النبي ﷺ ولسنة القضاء الإلهي.
تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٠٨/٣٥	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٧/٠٣/١٥	
تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٤/١٦	
الألفاظ المفتاحية	آية ٥٧ الأنعام، إعجاز القرآن، المعجزة الاقتراحية، البيتة.
الاقتباس:	صدّرت (١٤٤٦). قراءة تحليلية لآراء المفسرين في تفسير الآية ٥٧ من سورة الأنعام. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣). ١٣٤ - ١٠٩.
رمز DOI:	DOI: 10.22034/16.63.4
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نگرش تحلیلی به آراء مفسران ذیل آیه ۵۷ سوره انعام

امیر احمدنژاد^۱ / مسعود فهامی^۲

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول).

m.fahami@ahl.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۱۳۴-۱۰۹)</p> 	<p>پنجاه و هفتمین آیه سوره مکی انعام، به موضوع ارائه «بینه» از سوی پیامبر ﷺ و مواجهه ایشان با مشرکان می‌پردازد. مفسران معمولاً با تکیه بر رویکردهای کلامی، دیدگاه‌های متفاوتی در تفسیر این آیه ارائه کرده‌اند که محوریت آن‌ها را مفهوم «بینه» و عبارت «مَا تَسْتَعْلُونَ بِهِ» تشکیل می‌دهد. همین امر سبب شده که آیه مذکور به مسئله اعجاز قرآن گره بخورد و بتوان آن را به منزله تقابلی میان دو گفتمان متفاوت دانست. سیاق آیات مورد نظر، حاوی احتجاج پیامبر ﷺ با مشرکان است. پژوهش حاضر بر این باور است که تکرار لفظ «آیه» در مواردی که به معنای معجزه در این سوره به کار رفته، جهت‌دار و دارای غرضی ویژه است و می‌توان آن را با آیه مورد بحث و واژه «بینه» به عنوان منطبق پیامبرانه مرتبط ساخت. بر این اساس، در این مقاله کوشش شده تا با بررسی و نقد آراء مفسران در بیش از چهل تفسیر برگزیده از ادوار مختلف تاریخی، دیدگاهی نو ارائه شود که بر پایه آن، خود قرآن - مستقل از انگاره اعجاز - به عنوان حجتی کامل و بینه‌ای ذاتی کفایت می‌کند. برپایه مقاله حاضر رابطه «بینه» و «آیه» در سوره انعام دو دیدگاه تفسیری اصلی را نشان می‌دهد: برخی «بینه» را معجزات محسوس و برخی دیگر آن را خود قرآن می‌دانند. این امر نشان‌دهنده انتقال از معجزات حسی به برهان‌های فکری است. همچنین اشاره ضمیر «کذبتم به» به قرآن و درخواست شتابزده کافران برای معجزه، نشان‌دهنده فهم نادرست آنان از اقتدار پیامبر و فضای الهی است.</p>
<p>واژگان کلیدی</p>	<p>آیه ۵۷ انعام، اعجاز قرآن، معجزه اقتراحی، بینه.</p>
<p>استناد:</p>	<p>احمدنژاد، امیر و مسعود فهامی (۱۴۰۴). نگرش تحلیلی به آراء مفسران ذیل آیه ۵۷ سوره انعام. مطالعات تفسیری. ۱۶ (۳). ۱۰۹-۱۳۴. DOI: 10.22034/16.63.4</p>
<p>کد DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.4</p>
<p>ناشر:</p>	<p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

طرح مسئله

سوره انعام با ۱۶۵ آیه در زمره سوره‌های بلند قرآن است که در مکه نازل شده است. این سوره در بردارنده احتجاج پیامبر ﷺ با مشرکان و تأکید بر حاکمیت مطلق خداوند در مواجهه با آنان است. انعام به دلیل تمرکز بر مباحث کلامی و تثبیت پایه‌های دعوت نبوی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تکرار لفظ «آیه» در آیات مختلف این سوره^۱ نیز نشان از توجه ویژه آن به موضوع آیات و معجزات الهی و ضرورت بررسی آنها در این سوره دارد. در این میان آیه ۵۷ سوره انعام: «قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ؛ بگو: من به راستی از جانب پروردگارم (مسلط) بر دلیلی آشکار هستم، حال آنکه شما با آن (همان و او را) تکذیب کردید. آنچه را (شما) به شتاب خواستارید نزد من نیست. فرمان جز برای خدا نیست (که او) حق را بازگو می‌کند. و او بهترین فیصله‌دهندگان است»^۲ به دلیل ابهامات و اختلاف نظرهای تفسیری، موضوع پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

مخاطب این آیه به احتمال قوی مشرکان مکه بوده‌اند که در پاسخ به دعوت و ادعاهای پیامبر ﷺ مورد خطاب قرار گرفته‌اند. مفسران در تفسیر این آیه، به ویژه در سه عبارت کلیدی آن؛ یعنی «بَيِّنَةٌ»، «كَذَّبْتُمْ بِهِ» و «مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ»، دیدگاه‌های متعددی ارائه کرده‌اند. این تنوع آراء نه تنها بر اهمیت آیه دلالت دارد؛ بلکه ضرورت بازخوانی و تفسیر مجدد آن را با توجه به برداشت‌های مختلف کلامی و در سیاق سایر آیات سوره انعام آشکار می‌سازد.

به نظر می‌رسد یکی از نکات محوری این آیه، استفاده از واژه «بَيِّنَةٌ» به جای «آیه» برای اشاره به منبع وحی (قرآن) است. این جایگزینی، به همراه واژه «تکذیب»، مباحث گسترده‌ای را در میان مفسران برانگیخته است. پرسش اصلی این است که چرا در این آیه از «بَيِّنَةٌ» استفاده شده است؟ آیا این انتخاب واژه، به معنای پایان دوران معجزات حسّی و اکتفاء به ارائه «بَيِّنَةٌ» به عنوان حجت و برهان است؟ یا اینکه «بَيِّنَةٌ» در معنایی فراتر از «آیه» به کار رفته و ضمن تأیید جنبه اعجازگونه قرآن، بر ویژگی‌های دیگری مانند حجیت، برهان و روشنگری آن نیز تأکید دارد؟

عبارت «مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ» نیز تفسیرهای گوناگونی را به خود اختصاص داده است. برخی آن را به عذاب و نعمت الهی و برخی دیگر به معجزات پیشنهادی مشرکان تفسیر کرده‌اند. این اختلاف نظرها ابهامات موجود در آیه را افزایش می‌دهد.

۱. انعام / ۲۵، ۳۷، ۱۰۹، ۱۲۴ و ۱۵۷.

۲. صادقی تهرانی، ترجمان فرقان، ج ۲، ص ۱۴۰.

مسئله دیگری که ابهام این آیه را بیشتر می‌کند، عدم تطابق ظاهری ضمائر با واژگان آن است. لذا مجموعاً تشّت اقوال مفسران و اختلاف نظرهای موجود در تفسیر آیه ۵۷ سوره انعام را می‌توان در سه محور زیر دسته‌بندی کرد:

۱. آیا مقصود از «بینه» همان قرآن است یا به موضوع دیگری اشاره دارد؟
۲. مرجع ضمیر «هاء» در «کذبت به» به «بینه» برمی‌گردد یا می‌توان مرجع دیگری برای آن بیان کرد؟
۳. عبارت «ماستعجلون به» به عذاب وعده داده شده اشاره دارد یا به معجزات پیشنهادی مشرکان؟ پژوهش حاضر با مراجعه به دیدگاه‌های مفسران، ارزیابی نظرات آنها و با تکیه بر سیاق سوره انعام، تلاش می‌کند با روش توصیفی - تحلیلی به این پرسش‌ها پاسخ داده و به درک دقیق‌تری از آیه دست یابد. این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال است که با توجه به سیاق سوره انعام و دیدگاه مفسران منظور از «بینه» در آیه ۵۷ چیست و چه ارتباطی با تکذیب و استعجال دارد؟

پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت این آیه و چالش‌های تفسیری آن، مطالعات پیشین بیشتر به صورت پراکنده و گذرا به آیه ۵۷ سوره انعام پرداخته‌اند؛ تاکنون پژوهش جامع و مستقلی که به طور متمرکز به این موضوع بپردازد در دسترس نیست. از این رو، در ادامه شماری از مقالات مرتبط - هرچند با ارتباط محدود به موضوع حاضر - مرور می‌شود تا تصویری کلی از وضعیت پژوهش‌های پیشین ارائه گردد.

۱. سید محمدعلی ایازی و نجمه نجم (۱۳۹۳): در مقاله «تحلیل چرایی عدم استفاده از لفظ معجزه در قرآن و روایات» در حالی که به چرایی عدم استفاده از واژه «معجزه» در قرآن و روایات می‌پردازد، با رویکرد توصیفی - تحلیلی مفاهیم نزدیک مانند «آیه» و «بینه» را بررسی کرده و جایگاه آنها را در متون وحیانی و کلامی می‌سنجد. نویسندگان نشان می‌دهند که پرهیز از به‌کارگیری واژه «معجزه» ناشی از محدودیت معنایی آن است و قرآن بیشتر بر جنبه هدایتی و نشانه‌ای رویدادهای خارق‌العاده تأکید دارد، نه صرفاً غلبه بر مخالفان. یافته‌های پژوهش بیان می‌کند که اصطلاحات قرآنی دامنه معنایی گسترده‌تری دارند و اهداف تربیتی و ایمانی را برجسته می‌کنند.

۲. فاطمه دست‌رنج و دیگران (۱۳۹۸): در مقاله «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مختلف در مورد واژه بینه با رویکرد معناشناسی مکتب بُن» با هدف تحلیل واژه «بینه» در قرآن، دیدگاه‌های گوناگون مفسران و زبان‌شناسان بررسی شده و این واژه با رویکرد معناشناسی مکتب بن تحلیل

گردیده است. در این روش، تغییرات معنایی و سیاق‌های مختلف کاربرد این واژه در آیات و روایات مورد مطالعه قرار گرفته و میان برداشت‌های تفسیری سنتی و دیدگاه‌های نوین مقایسه‌ای انجام می‌شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که «بینه» مفهومی چندلایه و فراتر از «دلیل روشن» دارد و در بافت‌های متنوع قرآنی، هم به معنای نشانه الهی و هم به عنوان حجت قطعی برای هدایت به کار رفته، موضوعی که سبب تنوع برداشت‌ها از آن شده است.

۳. پریا نوری خسروشاهی و دیگران (۱۳۹۹): در مقاله «مطالعه تطبیقی مصادیق شاهد و بینه در آیه ۱۷ سوره هود از منظر علامه طباطبایی و رشیدرضا»؛ نویسندگان به صورت تطبیقی به بررسی مصادیق «شاهد» و «بینه» در آیه ۱۷ سوره هود از دیدگاه علامه طباطبایی و رشیدرضا پرداخته‌اند. مسئله اصلی پژوهش، یافتن ریشه‌های اختلاف این دو مفسر در تعیین مصادیق این واژگان است. روش تحقیق، کتابخانه‌ای با رویکرد تحلیلی و تطبیقی بوده و بر مبنای فکری و اعتقادی هر دو مفسر تمرکز دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که علامه طباطبایی با استناد به ادله درون‌متنی و برون‌متنی، «شاهد» را به امام علی علیه السلام و «بینه» را به بصیرت الهی تفسیر می‌کند، در حالی که رشیدرضا «بینه» را حجت عقلی و نور فطری دانسته و یکی از مصادیق «شاهد» را قرآن می‌داند. این تفاوت‌ها ریشه در مبانی کلامی و رویکردهای متفاوت شیعی و سلفی دو مفسر دارد.

۴. صمد عبداللہی عابد و دیگران (۱۴۰۰): مقاله «گستره و کارکردهای واژه بینه در قرآن» به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی این واژه، گستره و نقش آن در آیات قرآن می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش، تحلیل روند تحول معنایی و کارکردهای «بینه» در دوره نزول قرآن و واکنش مردم نسبت به آن است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است و آیات بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها بررسی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که «بینه» در آغاز به معنای معجزه و نشانه آشکار به کار رفته و سپس معنای ثانویه آن؛ یعنی دلیل، حجت و معیار تشخیص، در میان مسلمانان رایج شده است.

تصویر کلی سوره انعام

بنا بر اتفاق نظر قرآن پژوهان سوره انعام مکی و دارای نزول دفعی است.^۱ با این حال برخی نیز آیاتی از آن را مستثنا دانسته‌اند.^۲

۱. طبرانی، *التفسیر الکبیر*، ج ۳، ص ۵.

۲. طوسی، *التبیان*، ج ۴، ص ۷۵؛ ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۳، ص ۲۱۳؛ ابن عاشور، *التحریر و التنبؤ*، ج ۶، ص ۵.

گزارش‌های اسباب نزول ذیل آیات نشان می‌دهد که برای تعدادی از آیات سبب نزول‌هایی ذکر شده که با دفعی‌النزول بودن سوره ناسازگار است. واحدی برای آیات سوره انعام بیش از پانزده سبب نزول ذکر کرده است.^۱ از جمله در آیه ۱۹ چنین آمده که سران مکه به پیامبر ﷺ می‌گویند کسی نبوت تو را تصدیق نکرده و این موضوع را از یهود و نصارا نیز پرسیدیم؛ اما در کتابشان چیزی نیامده پس برای ادعای خود گواهی بیاور.^۲

نیز از قول عکرمة آمده که آیه ۵۴ درباره مومنانی نازل شده که پیامبر ﷺ از طرد آنها نهی شده است. به همین خاطر پیامبر ﷺ در مواجهه با ایشان تقدم بر سلام می‌کرد و به سبب همین امر خدای را می‌ستود.^۳ همچنین ذیل آیات ۱۱۱ - ۱۰۹ درباره درخواست قریش از پیامبر ﷺ مبنی بر آوردن معجزه‌ای مشابه آنچه برای پیامبران پیشین همچون موسی ﷺ و عیسی ﷺ آمد، بحث شده است ...^۴

در منابع تفسیری چنین آمده که سوره انعام به یک‌باره و با همراهی هفتاد هزار فرشته بر پیامبر ﷺ نازل شده است.^۵ کیفیت این نزول به قدری حائز اهمیت و مشهور بوده که در منابع روایی نیز منعکس شده است.

در کتاب *الکافی* در روایتی از امام صادق (ع) می‌خوانیم:

إِنَّ سُورَةَ الْأَنْعَامِ نَزَلَتْ جُمْلَةً شَبَّعَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ حَتَّى أُنزِلَتْ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَعَظُمُوا وَبَجِلُوا فَإِنَّ إِسْمَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِيهَا فِي سَبْعِينَ مَوْضِعًا وَلَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي قِرَائَتِهَا مَا تَرَكَوْهَا.^۶

این سوره از معدود سوره‌های مکی است که احکام فقهی بسیاری در آن دیده می‌شود. علت نام‌گذاری سوره تکرار لفظ انعام و اشاره به احکام مرتبط با آن است^۷ و گفته شده که ضمن ۱۵ آیه احکام آن بیان شده است.^۸ فیروزآبادی بدون ذکر منبع عنوان «سورة الحجة» را برای این سوره

۱. ر.ک: واحدی، *اسباب نزول القرآن*، ص ۲۲۷ - ۲۱۶.

۲. واحدی، *اسباب نزول القرآن*، ص ۲۱۷.

۳. واحدی، *اسباب نزول القرآن*، ص ۲۲۱.

۴. ر.ک: واحدی، *اسباب نزول القرآن*، ص ۲۲۵ و ۲۲۶.

۵. هواری، *کتاب الله العزيز*، ج ۱، ص ۴۷۸؛ عیاشی، *کتاب التفسیر*، ج ۱، ص ۳۵۳؛ سیوطی، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، ج ۳، ص ۲.

۶. کلینی، *الکافی*، ج ۲، ص ۶۲۲.

۷. زرکشی، *البرهان فی علوم القرآن*، ج ۱، ص ۳۶۸؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۶، ص ۵.

۸. ابیاری، *الموسوعة القرآنية*، ج ۳، ص ۴.

یادآور می‌شود.^۱ بحث‌های مرتبط با اصول عقاید همچون: توحید، نبوت و معاد اساس موضوعات مطرح شده در این سوره و نشان از اغراض این سوره دارد؛ چنانچه برخی از مفسران بر این باور رفته‌اند که می‌توان توحید را محور اصلی سوره دانست.^۲

از لحاظ تعداد آیات اولین سوره سبع طوال بعد از سوره اعراف به ترتیب نزول است و از جمله سوره‌هایی به‌شمار می‌رود که در روند افزایشی تعداد آیات تناسب موجود میان سوره‌ها را به هم ریخته است.

تاریخ نزول سوره حدود دو سال پس از علنی شدن دعوت پیامبر ﷺ و در سال‌های چهارم یا پنجم بعثت تخمین زده شده است. ترتیب نزول آن پس از سوره‌های هود، یوسف و حجر و پیش از صافات، لقمان و سبأ ذکر شده و بنا بر اتفاق فهرست‌ها در ردیف پنجاه و پنجم قرار دارد.^۳ البته برخی قرآن‌پژوهان بر پایه اجتهاد و بر خلاف قول مشهور ردیف‌های ۴۳ تا ۶۹، ۸۱، ۸۹، ۹۰ و ۱۱۳ را نیز پیشنهاد داده‌اند.^۴

با ظهور تعالیم و ایجاد مناسبات جدید توسط پیامبر ﷺ، مشرکان به دنبال تخریب شخصیت ایشان و ایجاد موانع برای مقابله با ایمان آوردن توده مردم برآمدند. طرح نسبت دروغ‌گویی، انکار معاد و به‌سخره گرفتن آن، برتری نگاه شرک‌آلود و بی‌اساس خواندن و ساختگی پنداشتن آیات قرآن از جمله فعالیت‌های مشرکان بوده است. در چنین شرایطی سوره انعام با ردّ باورهای نادرست مشرکان بنیان‌های حیاتی اسلام را تحکیم نمود.^۵ بر همین اساس برخی آن را اعلامیه جامع اعتقادی برای اسلام دانسته‌اند.^۶

محتوای فقرات سوره در مقام احتجاج و پاسخ به مسائل رایج در زمانه نزول و به‌صورت کلی شامل بیان لجاجت مشرکان در پذیرش حقیقت، علت نهمان بودن فرشتگان، حقانیت پیامبر ﷺ، معجزات اقتراحی، چرایی نزول قرآن بر پیامبر ﷺ، بحث در برخی حرام‌ها و ... است.

۱. فیروزآبادی، *بصائر ذوی التمییز*، ج ۱، ص ۱۸۷.

۲. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۲، ص ۴۷۱؛ بقاعی، *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*، ج ۲، ص ۵۷۹.

۳. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۶، ص ۷.

۴. رامیار، *تاریخ قرآن*، ص ۶۷۰ و ۶۷۱.

۵. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، *دائرة المعارف قرآن کریم*، ج ۴، ص ۵۴۹.

۶. قرطبی، *الجامع لأحكام القرآن*، ج ۶، ص ۳۸۳.

آیه ۵۷ در سیاق سوره انعام

سیاق آیات، به روشنی به نفی هرگونه حکم و داوری انسانی که مبتنی بر جهل یا هوس است، اشاره دارد. پیامبر با دریافت وحی، حقایقی را که از جانب خدا آمده بیان می‌کند؛ اما در تعیین سرنوشت نهایی انسان‌ها نقشی ندارد. سیاق سوره انعام نظامی فکری و اخلاقی را ترسیم می‌کند که بر زندگی بر اساس حق و عدالت تأکید دارد و متذکر می‌شود که انحراف از این مسیر در نهایت با داوری الهی مواجه خواهد شد.

فعل امری «قُلْ» نزدیک به ۴۰ مرتبه در این سوره تکرار شده که در مقایسه با دیگر سوره‌های قرآن در حدّ بیشینه قرار دارد و در این فقره از آیات (۵۸ - ۵۶) نیز چند بار تکرار شده است. علت تناوب آن نسبت به سایر سوره‌ها را می‌توان بیان مواضع اساسی در این سوره دانست. آیاتی چون: «قُلْ أَعْبُدُوا اللَّهَ أَلْحَدًا وَلَا شَرِيكَ لَهُ»؛^۱ «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ آتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَعْبُدُوا اللَّهَ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»^۲ و «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظُرْ كَيْفَ نَصَرَفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْذِفُونَ»^۳ که پیش از آیه «قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقُضُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ»^۴ در روند آیات سوره انعام آمده، به دنبال باطل شمردن شرک و ابراز تبرّی از پرستش بت‌ها و به منظور تذکر پی در پی به پیامبر ﷺ است.^۵

آیه ۵۷ بخشی از گفتگوی پیامبر ﷺ با مشرکان مکه و مخالفان دعوت اسلامی است. پیامبر ﷺ در محاجّه و مباحثه با مشرکان، مأمور است که به آنان یادآوری کند هرگونه قضاوت زود هنگام و غیرمنصفانه درباره رسالت او باطل است؛ چرا که قضاوت واقعی و نهایی تنها در حیطة اراده و قدرت خداست.

آیه پیشین (آیه ۵۶) پیامبر را مأمور می‌کند که به مشرکان بگوید او از پرستش بت‌هایی که آنها عبادت می‌کنند نهی شده و از پروردگار پیروی می‌کند: «قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا آتِيْعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُمْ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ». آیه پسین (آیه ۵۸) نیز ادامه توضیح درباره قدرت داوری و کیفر الهی است: «قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ».

۱. انعام / ۱۴.

۲. انعام / ۴۰.

۳. انعام / ۴۶.

۴. انعام / ۵۷.

۵. ابن عاشور، *التحریر والتنوير*، ج ۶، ص ۱۲۸.

تکرار استعجال در این آیه بیانگر توجه دادن به اهمیت پاسخ پیامبر ﷺ در آیه ما قبل و ردّ قدرت وی در برآورده کردن خواسته مشرکان است.^۱

دلیل اتصال آیه مورد بحث به آیه ۵۶ این است که نهی شدن پیامبر ﷺ از عبادت بت‌ها مقید به بیّنه و برهان روشنی است که پروردگار تحت اراده خود و به واسطه وی نمایان ساخته، در حالی که مشرکان از آوردن به مانند آن ناتوانند.^۲

آیه مذکور و دو آیه پسین و پیشین آن در مقام پاسخ به محاجّه پیامبر ﷺ با مشرکان در ردّ دعوت آنها به شرک ورزیدن و نهی از عبادت غیر از خدای متعال و دوری از مسیر ضلالت آمده است.

گره‌های تفسیری

آیه ۵۷ سوره انعام در اقوال مفسران به تکرار مورد واکاوی قرار گرفته و دچار ابهام و برداشت‌های گوناگون تفسیری شده است. از همین رو بررسی بخش‌های مورد اختلاف به صورت مستقل، به فهم آیه کمک شایانی خواهد کرد. این بخش‌ها عبارتند از: مقصود از «بیّنه»، مرجع ضمیر «هاء» در «کذّبتهم به» و مصداق استعجال مشرکان در «ما تستعجلون به».

در ادامه ابتدا نظرات مفسران ذیل هر گره دسته‌بندی شده و هر یک از گره‌ها بررسی و نقد خواهند شد. می‌توان با استفاده از تحلیل اقوال مفسران و بهره‌گیری از بافت کلی سوره و سیاق آیات مرتبط و ارجاع به دیگر آیات، نظرات راهگشا درباره مفاهیم موجود در آیه ۵۷ سوره انعام ارائه نمود. لازم به ذکر است که در این بخش بیش از چهل تفسیر برگزیده از دوره‌های گوناگون تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است.

۱. بیّنه

از نظر کمّی واژه «بیّنه» بیش از ۱۵ مرتبه به صورت مفرد در آیات و سور مختلف به کار رفته، و افزون بر آن واژه «بیّنات» نیز در آیات فراوانی دیده می‌شود. از حیث لغوی این واژه را به معنای دلالت واضح عقلی یا حسّی دانسته‌اند؛^۳ یعنی هر دلیلی که بر موضوع معقول یا محسوس اشاره دارد. «بیّنه» به معنای ظاهر و واضح است که افاده علم و یقین نماید.^۴

۱. ابن عاشور، *التحریر والتنویر*، ج ۶، ص ۱۳۱.

۲. ابن کرامه، *التهذیب فی التفسیر*، ج ۳، ص ۲۲۵۸.

۳. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۱۵۷؛ مرتضی زبیدی، *تاج العروس*، ج ۱۸، ص ۸۴.

۴. مرعشی نجفی، *القول الرشید*، ج ۱، ص ۳۵۹.

«هاء» در بی‌ئنه از دو حیث قابل تحلیل است، اول آنکه مبالغه و در نتیجه حذف موصوف بوده و می‌توان عبارت اصلی را «قُلْ اِنِّي عَلَىٰ اَمْرٍ بَيْنَ...» دانست. از حیث دیگر «هاء» تنها به عنوان علامت تأنیث و به معنای بیان باشد.^۱

برخی مفسران احتمال داده‌اند که حرف «علی» پیش از «بینه» افاده استعلاء دارد و بیانگر معرفت کامل پیامبر ﷺ به پروردگار و اطمینان قلبی ایشان است.^۲

یکی از گره‌های کلیدی این آیه تعیین مصداق واژه «بینه» در طلوعه آیه است. این آیه بیان می‌کند: برهان روشن و آشکاری که پیامبر ﷺ از جانب پروردگار دریافت کرده از جانب مشرکان تکذیب شده و ایشان در طلب موضوعی از پیامبر ﷺ استعجال دارند. به علاوه در آیات دیگر قرآن، رسولان الهی تعابیری مشابه با آیه حاضر را داشته‌اند. آنجا که حضرت نوح ﷺ به قوم خویش چنین می‌فرماید: «قَالَ يَا قَوْمِ اَرَأَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِي فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ اَنْزَلْنَا مُكْمُوها وَاَنْتُمْ لَهَا كَاِرْهُونَ».^۳ نیز حضرت صالح ﷺ خطاب به قومش می‌فرماید: «قَالَ يَا قَوْمِ اَرَأَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللّٰهِ اِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ».^۴

در تفاسیر ذیل آیه فوق مصادیق متعددی برای «بینه» ذکر شده است. در ادامه ضمن بیان اقوال مفسران درباره غرض از «بینه» در این آیه، به بررسی و نقد هر یک از دلایل پرداخته خواهد شد. در میان تفاسیر بیشترین واژه یا عبارتی که برای مفهوم «بینه» ذکر شده برهان، حجت و معرفت رب است. بنا بر تفاسیری که از دوره متقدم در دسترس قرار گرفته این سه تعبیر با کمی تفاوت در نحوه بیان مفسران دیده می‌شود. در دسته‌ای از تفاسیر چنین آمده که من بر برهان و حجتی آشکار از جانب پروردگار، همراه با اخلاص در بندگی و به دور از شرک هستم.^۵ دسته دیگر نیز «بینه» را با تعابیری چون: معرفت رب، معرفت الله، توحید و مشابه آن ذکر کرده‌اند.^۶

۱. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۲، ص ۲۹۸.

۲. خطیب، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۴، ص ۱۹۸.

۳. هود / ۲۸.

۴. هود / ۶۳.

۵. طبری، جامع البیان، ج ۷، ص ۱۳۵؛ ثعلبی، الکشف و البیان، ج ۴، ص ۱۵۳؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۶، ص ۴۳۸؛

نظام الأعرج، غرائب القرآن و رغائب الفرقان، ج ۳، ص ۸۹؛ فیض کاشانی، الصافی، ج ۲، ص ۱۲۴.

۶. زمخشری، الکشاف، ج ۲، ص ۳۰؛ نسفی، مدارک التنزیل، ج ۲، ص ۲۳؛ ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۶، ص ۱۳۱؛

خطیب، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۴، ص ۱۹۸؛ نقوی، ضیاء الفرقان، ج ۶، ص ۶۰۹.

به کار بردن تعابیری مانند: حجت، برهان، معرفت و ... برای واژه «بیّنة» بیانگر این مطلب است که توجه مفسران در این دیدگاه بیشتر ناظر بر مفهوم لغوی آن بوده تا بیان مصداق برای آن؛ به عبارت دیگر می توان همان دلیل واضح عقلی را از هر یک برداشت کرد.

مفسران در دیدگاهی دیگر بر این باورند که «بیّنة» دلالتی است که حق را از باطل تمییز می دهد؛ به عبارت دیگر بیان حق و اظهار آن است.^۱ بنابر دیدگاه طباطبایی واژه «بیّنة» در اصل به معنای هدایت و راهنمایی همراه با بیان آشکار دانسته شده است. ریشه آن به مفهوم جدایی و تمایز اشاره دارد؛ بدین معنا که چیزی از چیز دیگر جدا می شود و هیچ گونه آمیختگی یا پیوندی میان آنها باقی نمی ماند. واژه هایی مانند «بین»، «بون» و «بینونه» نیز از همین ریشه مشتق شده اند. از این رو، این واژه به دلیل نقش آن در جداسازی حق از باطل و فراهم کردن امکان درک روشن حقیقت، چنین نام گذاری شده است.^۲ صاحبان این دیدگاه درصدد بیان مشخصه ای برای مصداق «بیّنة» هستند. می توان چنین گفت که اگر پرسیده شود: این «بیّنة» ای که از آن سخن گفته می شود چه نشانه ای دارد؟ در پاسخ قدرت آن بر جدایی حق و باطل بیان می شود.

تعدادی از مفسران در تفسیر «بیّنة» آورده اند که پیامبر ﷺ آن را یقینی از جانب پروردگار دانسته و در درون خود آن را یافته است.^۳ چنین می نماید که یقین حاصل شده در واقع نتیجه بیّنة ای است که پروردگار به پیامبر ﷺ ارزانی داشته و تکذیب آن از جانب مشرکان بی معناست.

آراء برخی از مفسران حکایت از این دارد که «بیّنة» را بیانگر دلیل و صحت نبوت پیامبر ﷺ دانسته اند.^۴

این دیدگاه نیز بر اساس آنچه بیان شد می تواند نتیجه ای برای مصداق «بیّنة» یا همان سند نبوت پیامبر ﷺ عنوان شود. به نظر می رسد در این مورد مفسران تمایل به معنای لغوی «بیّنة» مبنی بر دلیل واضح و آشکار بودن آن دارند.

۱. واحدی، الوسیط، ج ۲، ص ۲۷۸؛ ابن کرامه، التهذیب فی التفسیر، ج ۳، ص ۲۲۵۶؛ ابن جوزی، زاد المسیر، ج ۲، ص ۳۶؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۶، ص ۴۳۸؛ بیضاوی، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، ج ۲، ص ۱۶۵؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۴، ص ۱۶۰؛ طباطبایی، المیزان، ج ۷، ص ۱۱۴.

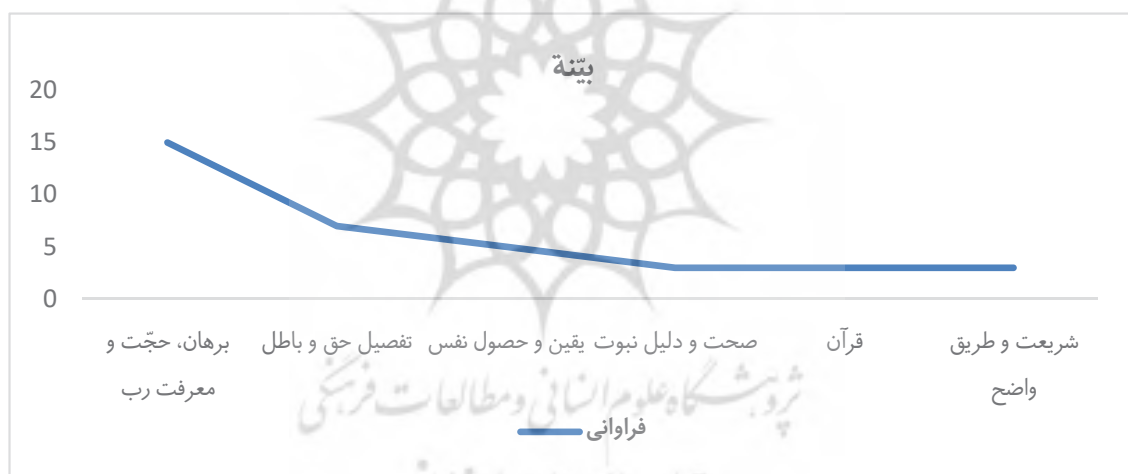
۲. همان.

۳. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۲، ص ۲۹۸؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۶، ص ۴۳۸؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۴، ص ۱۶۰؛ ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۶، ص ۱۳۱.

۴. طوسی، التبیان، ج ۴، ص ۱۵۳؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۴، ص ۱۶۰؛ نقوی، ضیاء الفرقان، ج ۶، ص ۶۰۹.

در نگاه برخی مفسران مقصود از «بینه» همان قرآن است^۱ و چنین بر می‌آید که این گفته همان مصداق مشخص برای «بینه» محسوب شود. تنها آیه دیگر این سوره که در آن واژه «بینه» آمده آیه ۱۵۷ انعام «أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَىٰ مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ» است، که به صراحت بیان می‌کند مراد از بینه همان معجزه‌ای است که معاندان به شکل اقتراحی درخواست نزول آن را داشتند و چیزی غیر از قرآن نیست.^۲ هم‌نشینی واژه «بینه» با دیگر واژگان این آیه مانند: «الکتاب»، «هدی ورحمة» و «آیات الله» قرینه‌ای برای پذیرش برداشت بیان شده و قرآن دانستن بینه است.

در تفاسیر دیدگاه دیگری درباره «بینه» آمده که بیان می‌دارد مراد از آن شریعت و مسیر روشننگری است که خداوند آن را در طول ۲۳ سال به پیامبر ﷺ وحی نمود.^۳ به نظر می‌رسد بر اساس آنچه صاحبان این نظر بر آن اتفاق دارند مراد از شریعت که در حدود دو دهه بر پیامبر ﷺ نازل شده همان قرآن است.

۲. کذبتم به

تعدیه فعل «کذبتم» به واسطه حرف «باء» بیانگر شدت انکار مشرکان در مواجهه با صدور بینه از

۱. ماوردی، *النکت والعیون*، ج ۲، ص ۱۲۰؛ جرجانی، *جلاء الأذهان*، ج ۳، ص ۶۵؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۴، ص ۱۶۰؛ ابن عاشور، *التحریر والتنویر*، ج ۶، ص ۱۳۱؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۷، ص ۱۱۴.
۲. مقاتل بن سلیمان، *تفسیر مقاتل*، ج ۱، ص ۵۹۸؛ سمرقندی، *بحر العلوم*، ج ۱، ص ۴۹۶؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۴، ص ۵۹۷.
۳. ابوحیان، *البحر المحیط*، ج ۴، ص ۵۳۱ و ۵۳۲؛ ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۳، ص ۲۳۵؛ ابن عجبیه، *البحر المدید*، ج ۲، ص ۱۲۵.

پیامبر ﷺ است.^۱ اختلاف در مرجع ضمیر «هاء» در تفاسیر به تکرار دیده می‌شود. برخی مفسران این ضمیر را به «بیّنة» و برخی آن را به مفهوم گسترده‌تری مانند حقایق الهی ارجاع می‌دهند. همچنین برخی از مفسران بر این باورند که «بیّنة» خود موضوع تکذیب بوده، به همین دلیل بحث درباره نحوه تطابق ضمیر با مرجع خود از لحاظ تأیید و تذکیر، در این آیه مطرح می‌شود. تعیین مرجع ضمیر و تأثیر آن بر ساختار و معنای آیه، نیازمند مراجعه و بررسی متون تفسیری است که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

گروهی ضمیر «هاء» را به «رَبِّ» برگردانده و در صدد بیان این مطلب هستند که رد آنچه پیامبر ﷺ به عنوان بیّنه همراه داشته در واقع تکذیب فرستنده اصلی و منبع دریافت پیامبر ﷺ است.^۲ سیاق آیه به دنبال تأکید بر «بیّنة» و درخواست مشرکان از پیامبر ﷺ است نه جایگاه ربّ؛ به عبارت دیگر می‌توان چنین بیان کرد که تکذیب مشرکان در نهایت متوجه منبع اصلی؛ یعنی ربّ است؛ اما با توجه به ارتباط معنادار عبارات «بیّنة»، «تکذیب» و «استعجال» برگرداندن ضمیر «هاء» به ربّ در این آیه وجهی ندارد.

در دیدگاه دیگر، مفسران به دنبال بیان این مطلب هستند که ارجاع ضمیر به «بیّنة» در واقع به همان معنای مراد آن است؛ به دیگر سخن بیان و بیّن در همان معنای «بیّنة» هستند و تطبیق ضمیر با مرجع آن بدین شکل قابل توجیه است.^۳ در برخی از تفاسیر علاوه بر نکته فوق به موضوع مهم دیگری مبنی بر پذیرش ارجاع ضمیر به «بیّنة» و برابری آن با قرآن توجه شده است.^۴ در نظر برخی مفسران، به صراحت ضمیر در «کذّبت به» به تاویل قرآن برده شده است.^۵

۱. ابن عاشور، *التحریر و التّنویر*، ج ۶، ص ۱۳۲.

۲. طبری، *جامع البیان*، ج ۷، ص ۱۳۵؛ ثعلبی، *الکشف و البیان*، ج ۴، ص ۱۵۳؛ ماوردی، *النکت و العیون*، ج ۲، ص ۱۲۰؛ ابن کرامه، *التّهذیب فی التفسیر*، ج ۳، ص ۲۲۵۷؛ ابن عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ابن جوزی، *زاد المسیر*، ج ۲، ص ۳۶؛ بیضاوی، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، ج ۲، ص ۱۶۵؛ ثعلبی، *تفسیر الثعلبی*، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ابن عادل، *اللباب فی علوم الکتاب*، ج ۸، ص ۱۸۲؛ ابن عجبیه، *البحر المدید*، ج ۲، ص ۱۲۵؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۴، ص ۱۶۰؛ طنطاوی، *الجواهر*، ج ۴، ص ۴۱.

۳. ابن کرامه، *التّهذیب فی التفسیر*، ج ۳، ص ۲۲۵۷؛ ابن عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ابن جوزی، *زاد المسیر*، ج ۲، ص ۳۶؛ قرطبی، *الجامع لأحكام القرآن*، ج ۶، ص ۴۳۸؛ بیضاوی، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، ج ۲، ص ۱۶۵؛ ثعلبی، *تفسیر الثعلبی*، ج ۲، ص ۴۷۲؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۴، ص ۱۶۰.

۴. طوسی، *التبیین*، ج ۴، ص ۱۵۳؛ واحدی، *الوسیط*، ج ۲، ص ۲۷۸.

۵. زمخشری، *الکشاف*، ج ۲، ص ۳۰؛ نظام الأعرج، *غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، ج ۳، ص ۸۹؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۷، ص ۱۱۴.

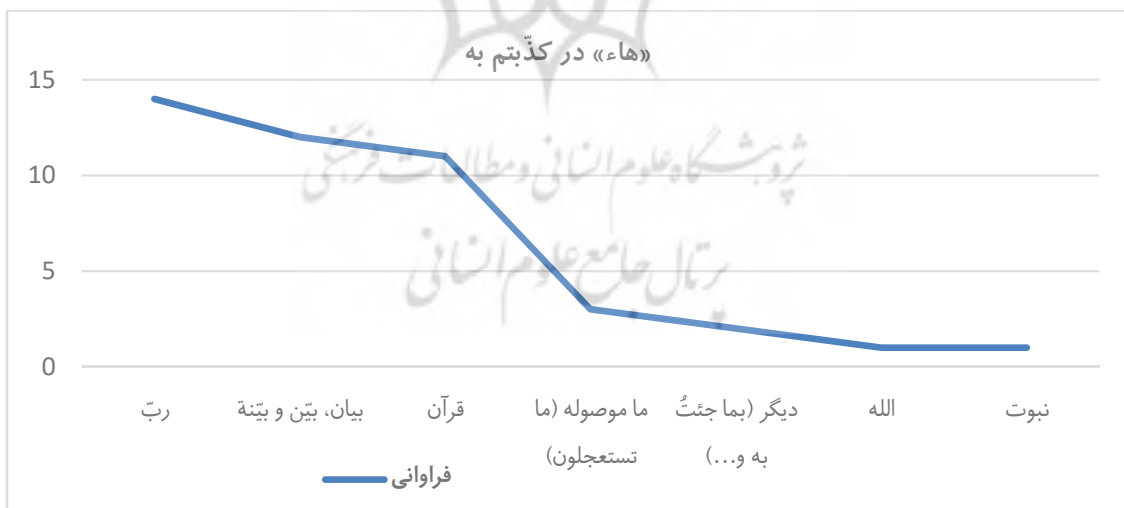
طباطبایی بر این باور است که مرجع ضمیر در عبارت «کذبتم به» قرآن است و مقصود از تکذیب، انکار همان «بیّنة» ای است که رسالت پیامبر ﷺ بر آن استوار است. ایشان استدلال می‌کند که ادامه آیه - به‌ویژه عبارت «ما عندی ما تستعجلون به» - نشان می‌دهد قرآن کریم به‌عنوان تنها معجزه و دلیل رسالت پیامبر عرضه شده و درخواست معجزات دیگر خارج از اختیار اوست. بر این اساس ضمیر مجرور «به» نیز به همین «بیّنة» - که همان قرآن است - باز می‌گردد.^۱

بنا بر آنچه برخی از مفسران ذکر کرده‌اند می‌توان ارجاع ضمیر در «یه» را به «ما»ی موصوله در «ما تستعجلون به» دانست، که برای آن نیز دو وجه قابل تصور است: یکی آیات اقتراحی و دیگری عذاب.^۲ البته با توجه به رأی مشهور نحویون که ارجاع ضمیر را به نزدیکترین اسم پیش از آن گفته‌اند به نظر می‌رسد دیدگاه حاضر چندان قابل دفاع نباشد.

تعبیر «بما جئت به» و «بالحق الذی جائی من الله» از معدود تعابیری است که در برداشت از ضمیر «هاء» به کار برده شده است. با بررسی تفاسیر متعدد این دیدگاه مورد توجه دو مفسر قرار گرفته است.^۳

با توجه به مفهوم عبارات، گویا غرض از این دو تعبیر همان قرآن نازل شده بر پیامبر ﷺ باشد.

تنها در یکی از تفاسیر مورد بررسی به این نکته اشاره شده که «کذبتم به» همان «کذبتم بالله» است؛^۴ در حالی که در این گفته لفظ جلاله الله مقدر در نظر گرفته شده و با وجود الفاظ دیگر که می‌تواند مرجع ضمیر قرار بگیرد، پذیرش دیدگاه فوق بعید به نظر می‌رسد.

۱. همان.

۲. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ثعالبی، تفسیر الثعالبی، ج ۲، ص ۴۷۲.

۳. بغوی، معالم التنزیل، ج ۲، ص ۱۲۸؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص ۲۳۵.

۴. ابو حیان، البحر المحیط، ج ۴، ص ۵۳۱.

شیخ طوسی در **التبیین** بر این باور است که ضمیر مورد بحث را می‌توان مقام نبوت که از جانب خداوند به پیامبر ﷺ داده شده در نظر گرفت؛^۱ اما با توجه به سیاق آیات قبول این دیدگاه نیز بعد ذهنی دارد؛ زیرا که سخن از بیّنه و تکذیب آن از سوی مشرکان بیان شده است.

۳. ما تستعجلون به

در ادامه آیه موضوع استعجال مشرکان پس از ارائه بیّنه و تکذیب آن مطرح می‌شود. این شتاب‌زدگی به درخواست عجلوانه مشرکان اشاره دارد که بعضاً در آیات دیگر قرآن نیز اشاره شده است. مفسران در تفسیر این بخش از آیه نیز اختلاف نظر دارند. برخی این رفتار را نشانه جهل و بی‌اعتنایی مشرکان به پیام الهی می‌دانند و برخی دیگر آن را تلاشی برای راستی‌آزمایی دعوت نبوی و به چالش کشیدن صداقت پیامبر ﷺ محسوب می‌کنند.

ابهام در نامعلوم بودن مصداق شتاب‌زدگی مشرکان در مطالبه خود از پیامبر ﷺ منجر به تفاوت دیدگاه مفسران شده است؛ چنانچه گفته شده استعجال متعدی به یک مفعول است و برای آنکه شدت بیشتری را نشان دهد با حرف باء متعدی می‌شود.^۲ اسراع به معنای درخواست موضوعی در زمان مقتضی بوده و به همین خاطر امری ممدوح است؛ اما استعجال، تعجیل در برآورده شدن درخواستی پیش از فرارسیدن زمان آن و امری مذموم است.^۳

با توجه به اختلاف نظر مفسران در مراد از استعجال، چهار دیدگاه مستقل در تفاسیر بررسی و نقد خواهد شد.

برخی استعجال گفته شده در آیه حاضر را نعمت و عذاب الهی دانسته‌اند،^۴ و اینکه پیامبر ﷺ اجابت

۱. طوسی، **التبیین**، ج ۴، ص ۱۵۴.

۲. ابن عاشور، **التحریر و التنویر**، ج ۶، ص ۱۳۲.

۳. ارمی، **حدائق الروح و الریحان**، ج ۸، ص ۳۵۷.

۴. طبری، **جامع البیان**، ج ۷، ص ۱۳۵؛ زمخشری، **الکشاف**، ج ۲، ص ۳۰؛ رازی، **مفاتیح الغیب**، ج ۱۳، ص ۹؛ ابن عاشور، **التحریر و التنویر**، ج ۶، ص ۱۳۱؛ ثعلبی، **الکشف و البیان**، ج ۴، ص ۱۵۳؛ ابن عطیه، **المحرر الوجیز**، ج ۲، ص ۲۹۸؛ نظام الأعرج، **تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان**، ج ۳، ص ۸۹؛ ابوحیان، **البحر المحیط**، ج ۴، ص ۵۳۱؛ شنقیطی، **أضواء البیان**، ج ۲، ص ۱۴۸؛ ابن کثیر، **تفسیر القرآن العظیم**، ج ۳، ص ۲۳۵؛ دروزه، **التفسیر الحدیث**، ج ۴، ص ۹۹؛ واحدی، **الوسیط**، ج ۲، ص ۲۷۹؛ بیضاوی، **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**، ج ۲، ص ۱۶۵؛ نسفی، **مدارک التنزیل**، ج ۲، ص ۲۳؛ ثعالبی، **تفسیر الثعالبی**، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ابن عادل، **اللباب فی علوم الکتاب**، ج ۸، ص ۱۸۲؛ فیض کاشانی، **الصافی**، ج ۲، ص ۱۲۴؛ خطیب، **التفسیر القرآنی للقرآن**، ج ۴، ص ۱۹۸.

چنین خواسته عجولانه‌ای را در حدود اختیارات خود نیافته و حکم را تنها بر عهده خداوند می‌داند. در آیه «وَأَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ»^۱ قضای امر به معنای عذاب و وقوع آن در محدوده قدرت الهی آمده است^۲ و گفته شده که آیه «وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنَّ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»^۳ در شأن نصر بن حرث و بزرگان قریش نازل شده که استعجال عذاب را از پیامبر ﷺ خواستند. مراد این است که خداوند در فرصت مناسب عذابی را فرو می‌فرستد که تعجیل و تأخیرش خارج از قدرت پیامبر ﷺ است.^۴

بر اساس روایتی از عایشه به صراحت ذکر نشده که آنان خواستار نزول عذاب بر خود بوده‌اند؛ بلکه فرشته کوه‌ها به پیامبر پیشنهاد داد که اگر بخواهد دو کوه بزرگ مکه را که از جنوب و شمال آن را احاطه کرده‌اند بر آنان فرو بیندازد. به همین دلیل پیامبر با آنان مدارا کرد و درخواست رحمت و شفقت برایشان نمود.^۵

می‌توان چنین بیان داشت که اقوال مفسران مبنی بر عذاب پنداشتن استعجال مشرکان، به دلیل تأثیر سبب نزول گفته شده و نیز خلط با دیگر آیات مشابه است. چنانچه توجه به سیاق، ظهور آن آیات، هم‌نشینی با عذاب و ... جای برداشت دیگری برای مفسران باقی نگذاشته است.^۶

در تعدادی از تفاسیر میان اینکه مصداق استعجال عذاب یا معجزات اقتراحی است تردید وجود دارد.^۷ با بررسی این تفاسیر دلایلی که بتواند میان این دو نظر داوری نماید و یکی را بر دیگری ترجیح دهد بیان نشده است.

احتمال مطرح دیگر درباره آنچه مشرکان بدان استعجال داشته‌اند، معجزات اقتراحی درخواستی ایشان از پیامبر ﷺ بوده است.^۸ معجزات اقتراحی به عنوان درخواست‌های خاصی از سوی مخالفان

۱. مریم / ۳۹.

۲. طبری، جامع البیان، ج ۷، ص ۱۳۶-۱۳۵.

۳. انفال / ۳۲.

۴. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۳، ص ۹؛ ابن کرامه، التهذیب فی التفسیر، ج ۳، ص ۲۲۵۷.

۵. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص ۲۳۶.

۶. ر.ک: حج / ۴۷؛ عنکبوت / ۵۴-۵۳؛ شعراء / ۲۰۴؛ صافات / ۱۷۶.

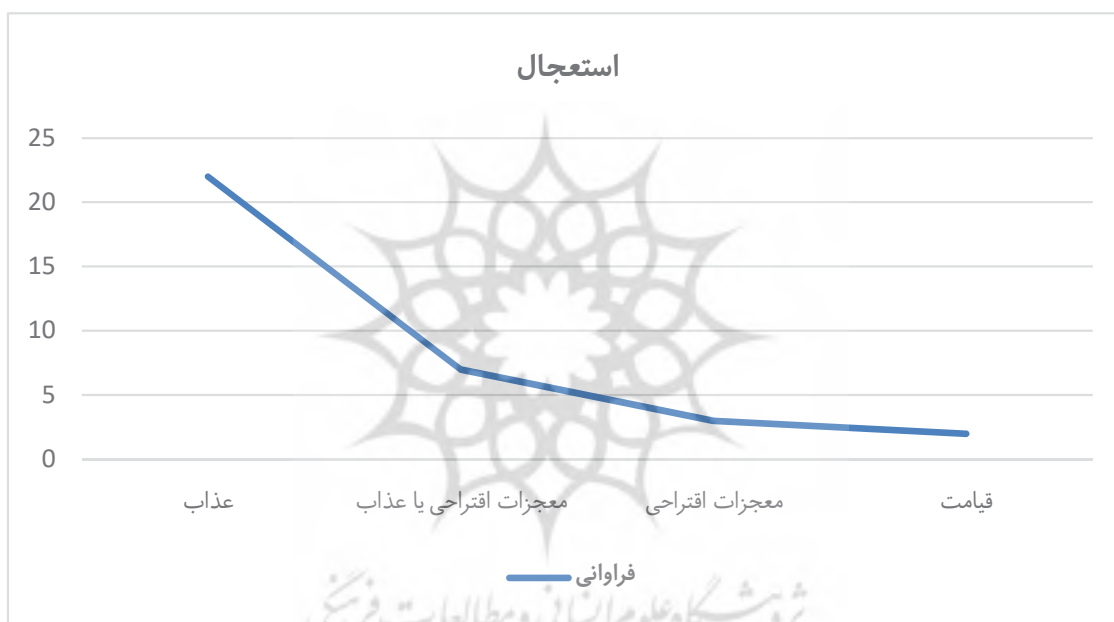
۷. طبرسی، مجمع البیان، ج ۴، ص ۴۷۹؛ نقوی، ضیاء الفرقان، ج ۶، ص ۶۰۹؛ ماوردی، النکت و العیون، ج ۲، ص ۱۲۱؛ رازی،

روض الجنان و روح الجنان، ج ۷، ص ۳۱۰؛ ابن جوزی، زاد المسیر، ج ۲، ص ۳۶؛ ابن عجبیه، البحر المدید، ج ۲، ص ۱۲۵.

۸. طنطاوی، الجواهر، ج ۴، ص ۴۱.

پیامبر مطرح می‌شود. این نوع معجزات از نوع معجزاتی است که نه برای اثبات پیامبری بلکه برای برآورده شدن خواسته‌های شخصی مخالفان از پیامبر درخواست شده است. این احتمال در بخش بررسی و جمع‌بندی با ذکر قرائن و دلایل متعدد تقویت خواهد شد.

در دو تفسیر بدون ذکر قائل آن، مصداق استعجال در آیه قیامت دانسته شده و به‌عنوان شاهد به آیه ۱۸ شوری «يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ» استناد داده شده است.^۱ این مطلب در حالی بیان شده که سیاق آیات مذکور در ظاهر مرتبط با مباحث قیامت است و در مقایسه با سیاق آیه ۵۷ انعام که در سیاق مجادله با مشرکان آمده قابل اعتناء نیست.

بررسی و جمع‌بندی

نظر به اینکه در سوره انعام و آیات متعددی از آن لفظ «آیه» به کار رفته و نقش محوری آن در فرازهای مختلف سوره به صورت هدفمند دیده می‌شود و به علاوه در سیاق سوره نیز نقش پیامبر ﷺ و رویارویی با مشرکان به تکرار بیان شده است، تقابل این لفظ با «بینه» که تنها دو مرتبه در سوره، آن هم در سیاقی مشابه به کار رفته حاوی مطلبی مهم است که فهم آیه مذکور را آسان‌تر می‌سازد. «آیه» در سوره انعام در دو جنبه به کار رفته که هر یک به طور مجزا از نظر خواهد گذشت. در یکی مقصود همان آیات کریمه قرآن است و در دیگری حمل بر معجزه شده است. از جمله در سیاق

۱. بغوی، معالم التنزیل، ج ۲، ص ۱۲۸؛ ابن عادل، اللباب فی علوم الکتاب، ج ۸، ص ۱۸۲.

آیه ۲۵، «وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلِمًا آيَةً لَا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» با در نظر گرفتن قرائنی مانند: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ» که بیانگر استماع مطلبی از جانب مشرکان است؛ «إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» که مشخصاً قرآن را افسانه‌های پیشینیان می‌داند و نیز در آیه ۲۶ «يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ» که به نهی کردن دیگران از قرآن و نیز دوری خود از آن اشاره دارد، عدم باور به آیات قرآن را می‌رساند و نه ارائه معجزه توسط پیامبر ﷺ.^۱

فرمایش خداوند درباره برخی از کافران «وَإِذَا تُلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبِتَّرَهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»^۲ ابهام موجود در آیه را برطرف می‌کند. اگر در گوش‌های او سنگینی وجود داشت که مانع از شنیدن و از بین برنده توانایی‌هایش بود، دیگر این عبارت که «گویی در گوش‌های او سنگینی هست» هیچ‌گونه معنا و مفهومی نداشت.^۳

در فراز دیگری از سوره انعام و در آیه ۳۷ «وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» انتظار مشرکان مبنی بر ارائه معجزه حسی توسط پیامبر ﷺ آمده و در ادامه این امکان از سمت خدا را ثابت دانسته و متذکر این نکته می‌شود که اراده خدا بدان تعلق نگرفته که آیه‌ای (معجزه‌ای) در کار باشد.^۴ پیش از این آیه استجابت دعوت را به کسانی نسبت داده که شنوا باشند: «إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ» و در آیه بعدی نیز با لفظ «الكتاب» عدم فروگذاری و احصاء همه آنچه در جهان موجودیت یافته سخن گفته است.

به عنوان نمونه دیگر در سیاق آیه ۱۰۹ «وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ»، لفظ «آیه» در هر دو معنا آمده است. پیش از آن در آیات ۱۰۵ و ۱۰۶ ذکر عبارات «نُصِّرِفُ الْآيَاتِ» و «اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ» بیانگر سخن از آیات قرآن است، و در ادامه آمده که مشرکان سخت‌ترین سوگند را بدین خاطر یاد کردند که اگر آیه‌ای (معجزه‌ای) برایشان بیاید ایمان خواهند آورد.^۵ در صورتی که خداوند در آیات پسین درباره عدم ایمان آنها در

۱. ر.ک: نقوی، ضیاء الفرقان، ج ۶، ص ۵۱۵.

۲. لقمان / ۷.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۴، ص ۴۴۴.

۴. ر.ک: طوسی، التبیان، ج ۴، ص ۱۲۶؛ رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۲، ص ۵۲۲.

۵. ر.ک: طبری، جامع البیان، ج ۷، ص ۲۰۹؛ ابن کرامه، التمهید فی التفسیر، ج ۳، ص ۲۳۶۲.

مواجهه نخستین با قرآن (... لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوْلَ مَرَّةٍ ...) و بی‌اعتباری سوگند و بی‌ایمانی‌شان در صورت نزول فرشتگان و تکلم مردگان (وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى ...) با آنها سخن می‌گوید.

در تقابل لفظ «آیه» با «بیّنه» توجه به این نکته حائز اهمیت است که در آیاتی از قرآن تلقی از «بیّنه» به مفهوم خردپذیر بودن آن و به عبارت دیگر منطق پیامبرانه است که رسولان آن را برای مردم خود بیان می‌کردند و برای هدایت کافی می‌دانستند؛ اما در نقطه مقابل، مخاطب درخواست «آیه» یا همان معجزه حسی داشته که تحقق آن به خداوند واگذار شده است. از اینجا می‌توان دو گفتمان را در برابر هم در نظر گرفت و برای نمونه از آیات ۱۰۵ و ۱۰۶ اعراف که در آن از محاجّه موسی علیه السلام و فرعون سخن به میان آمده یاد کرد. دلیل دوگانگی ادعا شده به کار بردن «... قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ...» توسط موسی علیه السلام و درخواست از فرعون مبنی بر فرستادن بنی اسرائیل همراه خود، و عبارت «... إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ...» از جانب فرعون که آوردن معجزه را برابر با اثبات صدق ادعای موسی علیه السلام دانسته است.

در تفسیر *التحریر و التنویر* می‌خوانیم:

و سخن فرعون: «إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا» به‌طور مشخص به این معنا اشاره دارد که اگر با معجزه‌ای آمده‌ای، آن را بیاور؛ زیرا در بسیاری از موارد، واژه «آیه» در قرآن به معنای معجزه به کار رفته است و در بسیاری از موارد، واژه «بیّنه» به معنای حجت. بنابراین، منظور از «بیّنه» در سخن موسی: «قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ» حجتی است که بر اثبات الوهیت و حقانیت آنچه موسی برای هدایت قوم خود آورده، دلالت دارد؛ اما فرعون یا به برهان عقلی قانع نشد یا از درک و تأمل در آن عاجز بود. از این رو به درخواست چیزی خارق‌العاده روی آورد.^۱

به علاوه در سیاق این آیات عبارت «حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولُ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ...» ناظر بر همان حقیقت غیر قابل انکار، منطقی و قابل پذیرش (بیّنه) قلمداد شده است.

در دیگر آیات همین سوره نیز مشابه آنچه که بیان شد از جانب صالح علیه السلام و شعیب علیه السلام نقل شده است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذُرُّوهَا...»^۲ و نیز در آیه «وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ...»^۳.

۱. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۸، ص ۲۲۷.

۲. اعراف / ۷۳.

۳. اعراف / ۸۵.

تقابل گفته شده را در آیات دیگر قرآن نیز می‌توان نشان داد؛ از جمله در سیاق آیات مشهور ۴۸ تا ۵۱ سوره عنکبوت که اشاره به خرده‌گیری مشرکان در ماجرای وحی بر پیامبر ﷺ دارد، امتیاز ایشان را در نخواندن و ننوشتن عنوان کرده و در ادامه بیان می‌دارد که گروهی به چرایی عدم نزول آیات (معجزات اقتراحی) لب به اعتراض گشودند و در پاسخ اجابت آیات درخواستی ایشان تنها نزد خداوند دانسته شد؛ اما نکته قابل ذکر در آغاز آیه ۵۱ «أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ...» نظر به کافی بودن نزول قرآن بر آنها دارد. قرآن کریم کاملاً واضح و قاطعانه بیان می‌کند که با آن، هرگونه عذری از بین می‌رود و حجت الهی بر پا می‌شود؛ به‌گونه‌ای که برای دستیابی به شناخت صحیح نبوت پیامبر و اینکه او از سوی خداوند فرستاده شده، نیازی به چیزی جز قرآن نیست.^۱

در آیه ۱۳۳ طه «وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةٌ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى» نیز به نحو دیگری تقابل گفته شده به‌صراحت آمده است. خداوند در فراز دوم و پاسخ به درخواست معجزه ایشان (آیه) از «بَيِّنَةٌ» ای یاد می‌کند که در کتب پیشین ذکر شده است. این «بَيِّنَةٌ»، خود پیامبر ﷺ و کتاب او؛ یعنی قرآن است؛ زیرا پیامبر در کتاب‌های پیشین وعده داده شده و قرآن نیز تصدیق‌کننده مطالب موجود در آن کتاب‌ها درباره اخبار پیامبران، موعظه‌ها و اصول شریعت است. همچنین، پیامبر شخصی امی بود که نه از اهل کتاب، و نه در میان مردمی پرورش یافته بود که به علم یا تاریخ‌نگاری می‌پرداختند. با این حال، او اخبار و اطلاعاتی را ارائه کرد که از روشنایی سپیده‌دم نیز آشکارتر بود و اهل کتاب نتوانستند آنها را انکار کنند.^۲

بعد از نشان دادن تقابل این دو لفظ در سوره انعام و نیز دیگر آیات، جایگاه «بَيِّنَةٌ» در آیه ۵۷ انعام و ارتباط آن با گره‌های «کَذِّبْتُمْ بِهِ» و «مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ» به شکل بهتری قابل تبیین خواهد بود. بنابر آنچه در بخش‌های قبلی مقاله درباره لفظ «بَيِّنَةٌ» و ابهامات مفسران در مصداق‌یابی آن بیان شد، در اینجا به شواهدی پرداخته می‌شود که بر اساس آن دیدگاه قرآن بودن «بَيِّنَةٌ» ثابت و تقویت خواهد شد.

علاوه بر آیه ۵۷ انعام تنها در آیه ۱۵۷ آن از «بَيِّنَةٌ» یاد شده و در سیاق آن آیات، خداوند از نزول قرآن بعد از تورات یاد کرده و ادعای مشرکان و مخالفان را بر اینکه «اگر مانند آنچه بر پیشینیان نازل شده بود بر ما نیز نازل می‌شد هدایت‌یافته‌تر بودیم» مورد تردید قرار داده است؛ چنانچه از این آیات

۱. طوسی، *التبیین*، ج ۸، ص ۲۱۸.

۲. ابن عاشور، *التحریر و التنبؤ*، ج ۱۶، ص ۲۱۰.

بر می‌آید بعد از تکرار لفظ «الکتاب»، عبارت «فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ» نتیجه و تفریع ادعای بدون پشتوانه مشرکان بیان شده و لفظ «بَيِّنَةٌ» جایگزین «الکتاب» شده است؛ به این معنا که کتابی به زبان خودتان برایتان آورد که حجت و بیینه‌ای از جانب پروردگارتان است.^۱ این هم‌نشینی حکایت از این دارد که غرض از آنچه ایشان به صورت اقتراحی درخواست نزول آن را داشتند همان قرآن است؛ لکن خودآگاهی لازم نسبت به پذیرش آن را کسب نکرده بودند. در ادامه آیه نیز تکذیب آیات الهی و رویگرداندن از آن و نیز اشاره به درخواست معجزه و آمدن فرشتگان و پروردگار (هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ ...) به عنوان نقطه مقابل «بَيِّنَةٌ» تأییدی بر مطلب گفته شده است.

در آیات سوره فاطر نیز که در سیاقی مشابه با آیات سوره انعام و احتجاج با مشرکان بیان شده از «بَيِّنَةٌ» به عنوان دلیل روشنگر و سند اثبات ادعای پیامبر ﷺ سخن به میان آمده و در آیه ۴۰ «قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ بَلْ إِنَّ يَعْدُو الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا» آن را هم‌نشین «کتاب» نموده است. در سیاق آیات ۲۹، ۳۱ و ۳۲ نیز می‌توان غرض خداوند از تلاوت کتاب (إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ ...)، وحی کردن درون مایه کتاب به پیامبر ﷺ (وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ ...) و ارث گذاردن کتاب (ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ ...) را همان قرآن دانست.^۲ در آیه مذکور «بَيِّنَةٌ» همان برهان واضحی است که به شکل کتاب آسمانی نازل شده و گفته مفسران آن را تأیید می‌کند.^۳

نمونه دیگر برای اثبات قرآن بودن «بَيِّنَةٌ» که در همین فضای مشابه جدلی سوره انعام نازل شده آیه ۱۷ سوره هود است که قرائنی برای آن ذکر می‌شود. از جمله خداوند در آیه ۱۳ که به نام آیه تحدی شناخته شده ادعای مشرکان مبنی بر اینکه این آیات بافته شخص پیامبر ﷺ است به خودشان برگردانده و به این صورت جایگاه خاص قرآن و ناتوانی ایشان از هماوردی با آن را به رخ می‌کشد؛ تا آنجا ادامه می‌دهد که در آیه مذکور بعد از بیان «بَيِّنَةٌ» که قرص و محکم بودن قرآن و بی‌نیازی نسبت به درخواست‌های احتمالی مشرکان را می‌رساند، به کتاب موسی ﷺ اشاره کرده و آن را امام و رحمت (... وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً ...) و هم‌سنخ قرآن می‌داند. این جمله

۱. طبری، جامع البیان، ج ۸، ص ۷۰ - ۶۹.

۲. ر.ک: طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۴۴ - ۴۳.

۳. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۹۴؛ طوسی، التنبیان، ج ۸، ص ۴۳۵؛ ابوحیان، البحر المحیط، ج ۹، ص ۳۸؛ شوکانی،

فتح‌القدیر، ج ۴، ص ۴۰۷.

نتیجه‌گیری از مطالب پیشین است و در واقع استدلالی برای اثبات این موضوع به شمار می‌آید که قرآن کتابی است نازل شده از سوی خدای متعال.^۱ در بخشی از آیه ۲۰ «أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ...» نیز برای تثبیت سخنان پیشین مجدد به ناتوانی آنها برای آوردن نظیری چون قرآن و حاکمیت خداوند اشاره کرده است.

اکنون بعد از تعیین مراد از لفظ «بَيِّنَةٌ»، ارتباط آن با دو بخش دیگر آیه ۵۷ انعام؛ یعنی «كَذَّبْتُمْ بِهِ» و «مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ» قابل تبیین خواهد بود.

بر اساس اقوالی که برای تعیین مرجع ضمیر «هَاء» ذیل گره‌های تفسیری آمد، مشخص شد که در اکثر دیدگاه‌ها سیاق آیات دیده نشده و در بیشتر موارد مفسران صرفاً به ارائه دیدگاه پرداخته‌اند؛ اما با توجه به آنچه در بافت سوره انعام و نیز سیاق آیات مذکور به تفصیل بیان شد، تکذیب متعلق به بیئنه‌ای است که پیامبر ﷺ بر آن قرار دارد و لذا می‌توان ضمیر را به خود قرآن برگرداند.

همچنین پیش از این با بررسی اقوال گفته شده درباره استعجال، نشان داده شد که شتاب‌زدگی مشرکان ناظر بر درخواست‌های اقتراحی و طلب معجزات حسّی مشابه آنچه برای پیشینیان اتفاق افتاده بود، قابل دفاع است. در منابع روایی نیز روایاتی به عنوان مؤید آمده که بر این دیدگاه صحه گذارده و آن را تأیید می‌کند. از جمله «... قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ أَيُّ بِالْبَيِّنَةِ الَّتِي أَنَا عَلَيْهَا مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ يَعْنِي الْآيَاتِ الَّتِي سَأَلُوهَا...»، که حاکی از پیشنهادهایی است که مشرکان به پیامبر ﷺ عرضه می‌کردند^۲ و در جایی دیگر آمده است: «... فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ آتَيْتُكُمْ بِآيَةٍ مُبَيِّنَةٍ هَذَا الْقُرْآنُ الَّذِي تَعْجِزُونَ أَنْتُمْ وَالْأُمَمُ وَسَائِرُ الْعَرَبِ عَنْ مُعَارَضَتِهِ وَهُوَ بَلَّغْتُكُمْ فَهُوَ حُجَّةُ اللَّهِ وَحُجَّةُ نَبِيِّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا بَعْدَ ذَلِكَ فَلَيْسَ لِي الْإِقْتِرَاحُ عَلَىٰ رَبِّي وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ إِلَى الْمُؤْمِنِينَ بِحُجَّةٍ صِدْقِهِ وَآيَةٍ حَقِّهِ وَلَيْسَ عَلَيْهِ أَنْ يَقْتَرِحَ...»، که دال بر مردود شمردن پیشنهاد ارائه شده توسط مشرکان و واسطه‌گری پیامبر ﷺ برای مطالبه آن از خداوند است. بدان علت که خود قرآن حجت و حق نازل است، پس بنابراین شایسته نیست فوق شأن آن اقتراحی بیان شود.^۳

نتیجه

بر اساس مطالب گفته شده مهم‌ترین نتایج پژوهش حاضر به شرح زیر است:

۱. طوسی، التبیان، ج ۵، ص ۴۶۰؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۰، ص ۱۸۳.
۲. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۲۰۳.
۳. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۷، ص ۲۴۰.

۱. در سوره انعام، مفهوم «آیه» به معنای معجزه به صورت مکرر مورد اشاره قرار گرفته است و نقشی کلیدی در تبیین پیام‌های اصلی این سوره ایفا می‌کند؛ به‌ویژه در آیه مورد بحث این مقاله، ارتباط میان «بیّنة» و «آیه» با دقت و جزئیات بررسی شده است.
۲. آیه ۵۷ سوره انعام یکی از آیات کلیدی در تحلیل مفهوم اعجاز از منظر قرآن است. اگرچه مفسران تفاسیر گوناگونی از این آیه ارائه کرده‌اند؛ اما به ارتباط آن با مفهوم اعجاز توجه شایسته‌ای نشده است.
۳. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این آیه دو گفتمان مستقل را منعکس می‌کند: نخست گفتمانی که لفظ «بیّنة» را در معنای «آیه» و معجزه تفسیر کرده و دوم گفتمانی که قرآن را به‌عنوان کتابی با منطقی پیامبرانه، استوار و روشن‌گر معرفی می‌کند.
۴. استفاده از لفظ «بیّنة» در دو جایگاه متفاوت این سوره، صرفاً یک تنوع زبانی یا ادبی نیست؛ بلکه نمایانگر تغییر اساسی در روش اثبات رسالت پیامبر ﷺ است که متفاوت از ارائه معجزات حسی در دوره‌های پیشین است.
۵. با نقد و بررسی آراء مفسران مشخص شد که «بیّنة» در آیه ۵۷ به قرآن، به‌عنوان کتابی که بر پیامبر ﷺ نازل شده، اشاره دارد. این در حالی است که مشرکان با بهانه‌جویی‌های مکرر، درخواست‌هایی خاص از پیامبر ﷺ داشتند.
۶. تحلیل‌های تفسیری نشان می‌دهد که بهترین ارجاع برای ضمیر «هاء» در عبارت «کذبتم به» همان «بیّنة» است که به‌طور منطقی به پیام قرآن باز می‌گردد.
۷. درباره استعجال مشرکان (ما تستعجلون به) مفسران دو دیدگاه ارائه کرده‌اند: یکی درباره عذاب الهی و دیگری درباره معجزات اقتراحی. با توجه به سیاق آیات سوره انعام و دیگر آیات قرآن، اقتراحات غیرمنطقی مشرکان از پیامبر ﷺ فراتر از حوزه اراده و توان ایشان بوده و همین موضوع با شتابزدگی مشرکان همخوانی دارد.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ ق). زاد المسیر. بیروت: دار الکتب العربی.

- ابن عادل، عمر بن على (١٤١٩ ق). اللباب في علوم الكتاب. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن عاشور، محمد طاهر (١٤٢٠ ق). التحرير و التنوير. بيروت: مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن عجيبة، احمد (١٤١٩ ق). البحر المديد. قاهره: حسن عباس زكى.
- ابن عطية، عبدالحق بن غالب (١٤٢٢ ق). المحرر الوجيز. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر (١٤١٩ ق). تفسير القرآن العظيم. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن كرامه، محسن بن محمد (١٤٤٠ ق). التهذيب في التفسير. قاهره: دار الكتب المصرى.
- ابوحيان، محمد بن يوسف (١٤٢٠ ق). البحر المحيط. بيروت: دار الفكر.
- ابيارى، ابراهيم (١٤٠٥ ق). الموسوعة القرآنية. قاهره: مؤسسة سجل العرب.
- ارمى، محمدامين بن عبدالله (بى تا). حدائق الروح و الريحان. بيروت: دار طوق النجاة.
- آلوسى، سيد محمود (١٤١٥ ق). روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني. بيروت: دار الكتب العلمية.
- بغوى، حسين بن مسعود (١٤٢٠ ق). معالم التنزيل. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- بقاعى، ابراهيم بن عمر (١٤٢٧ ق). نظم الدرر في تناسب الآيات و السور. بيروت: دار الكتب العلمية.
- بيضاوى، عبدالله بن عمر (١٤١٨ ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- ثعالبى، عبدالرحمن بن محمد (١٤١٨ ق). تفسير الثعالبى. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- ثعلبى، احمد بن محمد (١٤٢٢ ق). الكشف و البيان. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- جرجانى، حسين بن حسن (١٣٧٨ ق). جلاء الأذهان. تهران: دانشگاه تهران.
- خطيب، عبدالكريم (١٤٢٤ ق). التفسير القرآنى للقرآن. بيروت: دار الفكر العربى.
- دروزه، محمد عزة (١٤٢١ ق). التفسير الحديث. بيروت: دار الغرب الإسلامى.
- رازى، ابوالفتوح حسين بن على (١٤٠٨ ق). روض الجنان و روح الجنان. مشهد: آستان قدس رضوى.
- رازى، فخرالدين محمد بن عمر (١٤٢٠ ق). مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- راغب اصفهانى، حسين بن محمد (١٤١٢ ق). مفردات ألفاظ القرآن. بيروت: دار القلم.
- راميار، محمود (١٣٦٢ ش). تاريخ قرآن. تهران: اميركبير.
- زركشى، محمد (١٤١٠ ق). البرهان في علوم القرآن. بيروت: دار المعرفة.
- زمخشرى، محمود بن عمر (١٤٠٧ ق). الكشاف. بيروت: دار الكتب العربى.
- سمرقندى، نصر بن محمد (١٤١٦ ق). بحر العلوم. بيروت: دار الفكر.
- سيوطى، جلال الدين (١٤٠٤ ق). الدر المنثور في التفسير بالمأثور. قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفى.
- شنقيطى، محمد امين (١٤٢٧ ق). أضواء البيان. بيروت: دار الكتب العلمية.

- شوکانی، محمد (١٤١٤ ق). فتح القدير. دمشق: دار ابن كثير.
- صادقی تهرانی، محمد (١٣٨٨ ش). ترجمان فرقان. قم: شکرانه.
- طباطبایی، سید محمد حسین (١٣٩٠ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (٢٠٠٨ م). التفسیر الکبیر. اردن: دار الکتب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن (١٣٧٢ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (١٤١٢ ق). جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طنطاوی بن جوهری (١٤٢٥ ق). الجواهر. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (١٣٨٠ ق). کتاب التفسیر. تهران: مکتبه العلمیة الإسلامیة.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (١٤١٦ ق). بصائر ذوی التمییز. قاهره: جمهوریة مصر العربیة.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (١٤١٥ ق). تفسیر الصافی. تهران: مکتبه الصدر.
- قرطبی، محمد بن احمد (١٣٦٤ ش). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم (١٤٠٤ ق). تفسیر القمی. قم: دار الکتب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (١٣٦٣ ش). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- ماوردی، علی بن محمد (بی تا). النکت و العیون. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مجلسی، محمد باقر (١٤٠٣ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (١٤١٤ ق). تاج العروس. بیروت: دار الفکر.
- مرعشی، شهاب الدین (١٤٢٢ ق). القول الرشید. قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن (١٣٨٢ ش). دائرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
- مقاتل بن سلیمان (١٤٢٣ ق). تفسیر مقاتل. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نسفی، عبدالله بن احمد (١٤١٦ ق). مدارک التنزیل. بیروت: دار النفائس.
- نظام الأعرج، حسن بن محمد (١٤١٦ ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- نقوی، محمد تقی (١٤٣٦ ق). ضیاء الفرقان. تهران: قائن.
- هواری، هود بن محکم (١٤٢٦ ق). تفسیر کتاب الله العزیز. الجزائر: دار البصائر.
- واحدی، علی بن احمد (١٤١٦ ق). الوسیط. قاهره: جمهوریة مصر العربیة.
- واحدی، علی بن احمد (١٤١٩ ق). أسباب نزول القرآن. بیروت: دار الکتب العلمیة.

ب) مقاله‌ها

- ایازی، سید محمدعلی و نجمه نجم (۱۳۹۳ ش). تحلیل چرایی عدم استفاده از لفظ معجزه در قرآن و روایات. آینه پژوهش. ۲ (۴). ۴۵-۱۳.
 - دسترنج، فاطمه و دیگران (۱۳۹۸ ش). بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مختلف در مورد واژه یتنه با رویکرد معناشناسی مکتب بُن. مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی. ۴ (۴). ۵۰-۳۱.
 - عبداللهی عابد، صمد و دیگران (۱۳۹۹ ش). گستره و کارکردهای واژه یتنه در قرآن کریم. مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم. ۴ (۴). ۱۸۵-۱۶۳.
- Doi: 20.1001.1.26455714.1399.4.1.3.6
- نوری خسروشاهی، پریا و دیگران (۱۳۹۹ ش). مطالعه تطبیقی مصادیق شاهد و یتنه در آیه ۱۷ سوره هود از منظر علامه طباطبایی و رشیدرضا. پژوهش دینی. ۱۹ (۲). ۲۴۹-۲۶۶.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی